

Eerste versie: 25 november 2013; correcties: 13 juni 2016.

HANDLEIDING VOOR HET GEBRUIK VAN DE SCHRIFTELIJKE BRONNEN BETREFFENDE ONROEREND GOED IN DE STAD 'S-HERTOGENBOSCH VÓÓR 1811

(intern rapport nr.)

door Martin W.J. de Bruijn

Stadionlaan 41
3583 RB Utrecht
T 030 254 19 94
E mwjdebruijn@casema.nl

Utrecht 2013

Inhoudsopgave	2
Woord vooraf	3
Literatuur	4
Inleiding	6
I De bronnen: een overzicht	7
De cijnsregisters	7
De verpondingsregisters	7
De akten en het schepenprotocol	7
De notariële akten	8
Enkele andere bronnen	8
II De cijns- en verpondingsregisters	9
De cijnsregisters	9
De verpondingsregisters	14
III De schepenakten en het schepenprotocol	16
1 Overdracht (transport)	16
2 Uitgifte in cijns of pacht	22
3 De vestiging van een cijns of pacht	24
4 Overdracht van cijns en pacht	24
5 Vererving	25
6 De toegankelijkheid van de protocollen	28
IV Notariële akten	29
Bijlagen	33
I Termen en benamingen	33
II Lijst van verslagen van door mij uitgevoerd archiefonderzoek	37
III Door mij op basis van mijn onderzoek naar de Bossche infrastructuur en bebouwing gepubliceerde artikelen	39

Woord vooraf

Sinds 1993 heb ik archiefonderzoek gedaan ten behoeve van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Om te beginnen zijn hierbij transcripties gemaakt van de oorkonden die uitgevaardigd zijn tussen 1312 en 1380. Dit project werd gefinancierd door het Bossche Stadsarchief en de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente. Als beginpunt is gekozen het tijdstip waarop het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* ophoudt, het eindpunt is bepaald door het beëindigen van de financiële ondersteuning door het Stadsarchief. De resultaten van het project zijn te raadplegen in beide genoemde instellingen, Stadsarchief en BAM.

Naast dit project heb ik de afgelopen twee decennia archiefonderzoek gedaan naar de ontwikkeling van verschillende plaatsen in de stad. Dit heeft geresulteerd in een aantal interne rapporten en artikelen (zie bijlage III). De verslagen zijn aanwezig op de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten.

Ter afsluiting van mijn werkzaamheden is door de voormalig stadsarcheoloog – en belangrijkste opdrachtgever – Hans Janssen en zijn opvolger Ronald van Genabeek besloten om door mij een toelichting en handleiding te laten samenstellen voor het gebruik van de aanwezige archiefbronnen van vóór 1811.

In bedank dr. C.J.C. Broer te Utrecht voor de zeer grondig uitgevoerde kritische beoordeling van de tekst.

Utrecht, november 2013

dr. Martin W.J. de Bruijn

Enkele gebruikte afkortingen

NA	Nationaal Archief 's-Gravenhage (het voormalige Algemeen Rijksarchief)
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum (het voormalige Rijksarchief in Noord-Brabant)
GAHt	Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (Stadsarchief)
ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
OSA	Oud stadsarchief (Oud Administratief Archief) van 's-Hertogenbosch
R.	rechterlijk archief
Not.	notarieel archief
bew.	bewerkt door
e.a.	en anderen
m.n.	met name
red.	onder redactie van
uitg.	uitgegeven door

Literatuur

Deze lijst bevat relevante literatuur die ten dele ook als handleiding bruikbaar is bij het onderzoek. Voor kritische kanttekeningen bij enkele van de genoemde titels verwijs ik naar mijn artikel 'Hereditario iure' (zie in de literatuurlijst De Bruijn 2012) en naar het verslag 'Enkele opmerkingen over de rechten op onroerend goed in de stad 's-Hertogenbosch in de middeleeuwen' (intern rapport nr. 44) augustus 1997.

(De in de noten van dit verslag gebruikte literatuur wordt bij de eerste vermelding verderop volledig aangehaald.)

Enkele nuttige algemene naslagwerken:

Dizionario di abbreviature latine ed italiane, bew. U. Hoepli (Milaan; regelmatig nieuwe drukken)

Mediae Latinitatis Lexicon Minus, bew. J.F. Niermeyer en C. van de Kieft (Leiden-New York-Keulen 1993)

MiddelNederlandsch handwoordenboek, bew. J. Verdam en C.H. Ebbinge Wubben ('s-Gravenhage 1932)

Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, bew. H. Grotefend (Hannover; regelmatig nieuwe drukken)

A. von Brandt, *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften* (Stuttgart-Berlijn-Keulen-Mainz 1958)

Omdat de kennis van het Latijn steeds minder wordt, noem ik hier twee praktische schriftelijke cursusjes om de beginselen eigen te maken:

E.A. Gooder, *Latin for local history. An introduction* (Londen en New York; 2^{de} uitgave 1978)

K. Langosch, *Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache und Literatur* (Darmstadt 1975)

Meer specifieke literatuur:

Bichelaer 1998

A. van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998)

De Blécourt-Fischer 1967

A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands recht*, 7de druk, bew. H.F.W.D. Fischer (Groningen 1967)

De Bruijn 2012

M.W.J. de Bruijn, 'Hereditario iure – in enen erfrecht. Kanttekeningen bij de interpretatie van de rechten op onroerend goed in 's-Hertogenbosch vóór 1811', in: R. van Genabeek e.a., *Putten uit het Bossche verleden* ('s-Hertogenbosch 2012) 87-97

Camps 1979

H.P.H. Camps (uitg.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 I. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* ('s-Gravenhage 1979)

Van Drunen 2006

A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom* (Zwolle 2006)

Godding 1987

Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12^e au 18^e siècle* (Brussel 1987)

Kappelhof 1986

A.C.M. Kappelhof, *Belastingheffing in de Meierij van Den Bosch 1648-1730* (Tilburg 1986)

De Monté ver Loren-Spruit 2000

J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, 7de druk, bew. J.E. Spruit (Deventer 2000)

Spierings 1984

M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400* (Tilburg 1984)

Van Synghel 1993

G. Van Synghel, *Het Bosch' protocol* ('s-Hertogenbosch 1993)

Van Synghel 2007

G. Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis'. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007)

Veen en Wols 1988

A. van der Veen en R. Wols red., *Lezen in Brabantse bronnen. Begrippenapparaat bij Brabants oud-schrift* ('s-Hertogenbosch 1988).

Vink 1997

E. Vink, 'Wonen ten noorden van de Sint Jan', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen red., *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan* ('s-Hertogenbosch 1997)

Welings 2000

Y.J.A. Welings, C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders, *Hoenen en kapoenen. Gids van cijnsregisters betreffende Noord-Brabant, 14de-20ste eeuw* ('s-Hertogenbosch 2000)

Inleiding

Voor het archiefonderzoek ten behoeve van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch zijn vanaf de dertiende eeuw bronnen bewaard gebleven. Het begrijpen van dit bronnenmateriaal brengt echter problemen met zich mee, waarvan ik er drie noem:

- het is voor een aanzienlijk deel in het Latijn gesteld;
- het bevat een terminologie en naamgebruik die de hedendaagse lezer vaak voor problemen stellen;
- er fungeerde een rechtsstelsel dat aanzienlijk verschilt van het tegenwoordige.

Er bestaan voor dit soort onderzoek wel enkele algemene handleidingen, maar die hebben hun beperkingen.¹ Voor het beter verstaan van de door mij geproduceerde verslagen over de Bossche infrastructuur en haar bebouwing, en om toekomstige onderzoekers een handreiking te bieden, is dit rapport samengesteld. Het is zo veel mogelijk toegespitst op het praktisch gebruik van de bronnen. Men dient zich hierbij te realiseren dat alleen het belangrijkste en vaakst voorkomende wordt behandeld. Zelfs iemand die jaren met de bronnen gewerkt heeft, stuit nog regelmatig op zaken die hij niet eerder is tegengekomen. Het verdient daarom aanbeveling bij voorkomende gevallen een of meer deskundigen in te schakelen.

Om te beginnen volgt hier eerst een overzicht van de belangrijkste bronnen. Hierna worden die bronnen stuk voor stuk aan een nadere beschouwing onderworpen.

¹ Zo'n algemene handleiding voor wat genoemd wordt 'huizenonderzoek' is K. van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt* (z.pl. 1997), die overigens met name voor de periode vóór 1811 nogal wat verkeerde voorstellingen bevat. Dit geldt ook voor de op de provincie Utrecht toegespitste publicatie *Huizen vol historie. Gids voor huizenonderzoek op de provincie Utrecht* (Utrecht 1998). Voor het tijdvak vanaf 1811 zijn deze gidsen ook voor een stad als 's-Hertogenbosch redelijk bruikbaar. Tevens treft men er verdere relevante literatuur aan.

I De bronnen: een overzicht

De cijnsregisters

De hertogen van Brabant waren ‘grondheer’ van het hele stadsgebied. Na de verovering van ’s-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 traden de Staten-Generaal van de Republiek in zijn plaats. Als zodanig hieven zij van ieder grondstuk een jaarlijks bedrag, een (grond)cijns.

Het oudst bewaarde cijnsboek of cijnsregister voor de stad dateert van 1520 en is in kopie bewaard gebleven.² Van na dit tijdstip is er een – helaas onvolledig – exemplaar aanwezig van een in 1573 aangelegd en tot omstreeks 1640 bijgehouden register.³ Verder is er een lijst van 1674⁴ en een volledig cijnsboek dat de periode 1728-1810 beslaat.⁵ In de Franse tijd werden de grondcijnsen niet geheven, maar in 1814 zijn ze hersteld. In de loop van de negentiende eeuw zijn ze grotendeels door afkoop verdwenen.⁶

Literatuur: Welings 2000; De Bruijn 2012.

De verpondingsregisters

Na de verovering van de stad in 1629 voerden de Staten-Generaal een nieuwe belasting op onroerend goed in: de verponding. Hiervan zijn twee volledige registers bewaard gebleven, een uit 1635⁷ en een dat in de inventaris abusievelijk gedateerd wordt op 1654 maar in werkelijkheid de situatie van ongeveer 1690-1700 – mogelijk 1696 – weergeeft.⁸

Literatuur: Kappelhof 1986.

De akten en het schepenprotocol

De systematische registratie van de rechten op onroerend goed is in de dertiende eeuw op gang gekomen. Aanvankelijk werd aan de verkrijgers van rechten alleen een akte (oorkonde) uitgereikt, maar waarschijnlijk vanaf 1350 werden de teksten ook geregistreerd in banden, die de Bossche schepenprotocollen of ook wel het Bosch’ schepenprotocol worden genoemd.⁹ Tot ongeveer het midden van de zes-

² Algemeen Rijkarchief Bussel [RA], Archief van de Rekenkamers [Rekenkamers] 45067.

³ Brabants Historisch Informatie Centrum [BHIC], Archief van de Raad en rentmeester-generaal [Raad en rentmeester-generaal] 280.

⁴ BHIC, Raad en rentmeester-generaal 281.

⁵ BHIC, Raad en rentmeester-generaal 282.

⁶ Welings 2000, 8.

⁷ Nationaal Archief ’s-Gravenhage [NA], Archief van de Raad van State [Raad van State] 2134.

⁸ NA, Raad van State 2135. Er is een kohier van Grave van 1696.

⁹ GAHt, R. 1175 e.v. (zie de toelichting op en de bijlagen bij de inventaris op het Stadsarchief).

tiende eeuw zijn de teksten in het Latijn, daarna in het Nederlands. De opzet van de akten is echter tot 1811 min of meer gelijk gebleven.

Literatuur: Spierings 1984; Van Synghel 2007; De Bruijn 2012.

De notariële akten

Vanaf het begin van de veertiende eeuw zijn er in de Meierij notariële akten bewaard gebleven. Zij werden instrumenten genoemd, de opstellers notarissen. Deze konden zowel door de paus als door de keizer worden aangesteld. A. van den Bichelaer heeft een dissertatie over het notariaat in de Meierij geschreven, waarbij in de bijlagen alle middeleeuwse notariële instrumenten betreffende dit gebied zijn behandeld.

Literatuur: De Blécourt-Fischer 1967; Godding 1987; Bichelaer 1998.

Enkele andere bronnen

Pro memorie worden hier nog enkele bronnen en hun toegangen vermeld die ter aanvulling van de eerder genoemde kunnen dienen. Ze beslaan slechts een beperkt deel van de hier behandelde periode:

- 1 in de stadsrekeningen vanaf 1548/49 (GAHt, OSA vanaf nr. 1400) een hoofdstuk over de belasting te betalen bij de overdracht van onroerend goed;¹⁰
- 2 enkele algemene zettingen, dit wil zeggen vaststellingen van de belastingbedragen: 1497/98-1513/14, 1547/48 en 1552/53;¹¹
- 3 erfdelingen vanaf 1467 tot 1638.¹² Hiervan zijn lijsten vervaardigd door wijlen J.N. Leget;
- 4 momboirboeken vanaf 1554.¹³ Hiervan maakte Leget eveneens een index, ook op huisnamen;
- 5 index van Leget op de notariële testamenten vanaf 1580;¹⁴
- 6 registers van inkwartiering (vanaf 1676): GAHt, OSA nrs. 4148-4234;
- 7 personele quotisatie (vanaf 1696): GAHt, OSA nr. 1354 (stadsrekening 1496) e.v.
- 8 bevolkingsregistratie ('blokboeken') vanaf 1742: GAHt, OSA nrs. 3311-3346.

In de komende hoofdstukken worden achtereenvolgens de cijns- en verpondingsregisters, de schepenakten en het schepenprotocol, en de notariële akten behandeld.

¹⁰ Gemeentearchief 's-Hertogenbosch [GAHt], OSA1400 en volgende.

¹¹ GAHt, OSA1355-1370, 1399 en 1404.

¹² GAHt, R. 1841-1857.

¹³ GAHt, R. 1922-1927.

¹⁴ GAHt, Not.

II De cijns- en verpondingsregisters

De behandeling van de bronnen wordt begonnen met de zogeheten cijns- en verpondingsregisters. Dit gebeurt omdat deze voor een bepaalde periode een totaaloverzicht bieden van het onroerend goed in de stad en de daarin gerechtigden. In zekere zin vormen zij daarom voorlopers van het huidige kadaster en de openbare registers.

De cijnsregisters

De hertogen van Brabant en na de 'val' van 's-Hertogenbosch in 1629 de Staten van de Republiek hieven als grondheren 'cijns' uit alle grondstukken en verder nog enkele andere rechten in de stad. Deze cijns was een jaarlijks te betalen bedrag.

In oorsprong bedroeg deze cijns twaalf penningen Keuls en twee 'cijnschoenderen' voor een heel erf, en zes penningen en één cijnschoen voor een half erf. Waarschijnlijk was een huiserf in beginsel twintig voet of 5,74 meter breed (één Bossche voet meet 28,7 cm). In de bewaard gebleven cijnsregisters is van hoenderen geen sprake meer en lijkt het cijnsbedrag in het algemeen te zijn vastgesteld naar de breedte van de percelen. Deze breedte wordt steeds bij iedere post vermeld. Op basis hiervan kan de ligging ervan vrij nauwkeurig worden vastgesteld. Een probleem hierbij vormt echter dat het feit dat tussen de percelen aan de straat ook achtergelegen erven opgenomen zijn. Verder zijn in de loop der eeuwen nogal wat percelen gesplitst en samengevoegd. Wél zijn de percelen gedurende de hele periode in dezelfde volgorde opgenomen, wat het gebruik van de opeenvolgende registers vergemakkelijkt.

Een en ander kan het best worden toegelicht aan de hand van een concreet voorbeeld. Ik kies daarvoor de voormalige percelen Achter het Wild Varken 1 tot en met 5, waar in 1997 archeologisch onderzoek is verricht en een muntschat en een woontoren gevonden zijn. Op basis hiervan is het boek *Van penningen en groten* verschenen.¹⁵

¹⁵ Zie voor het terrein H.L. Janssen en J.R. Treling red., *Van penningen en groten. De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011), met name 196-198, waar de percelen zijn genummerd volgens de nummering van de door mij uitgebrachte rapporten. Hoewel in deze publicatie gesitueerd als Achter het Verguld Harnas betrof het percelen die sinds de zestiende eeuw werden aangeduid als liggende Achter het Wild Varken. Zie M.W.J. de Bruijn, *Achter het Verguld Harnas/Achter het Wild Varken* (tweede aanvullend verslag) (intern rapport 216; Utrecht 2010). Gegevens over de complexen vanaf ongeveer 1500 bij A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch 2* ('s-Hertogenbosch 1910-1914) 135-150.



Plattegrond met de in deze handleiding gebruikte voorbeelden. Linksboven bevindt zich, niet aangeduid, de Vughterstraat. Ook de aanduiding Achter het Wild Varken ontbreekt op deze afbeelding. Het gaat om de percelen A (Achter het Wild Varken 5), B (Achter het Wild Varken 3) en C-D (Achter het Wild Varken 1). E is Achter het Verguld Harnas 7. Verder is op deze plattegrond de aanduiding van de percelen B1 en B2 verwisseld. Uit: Janssen en Treling 2011, 197.

Literatuur: Welings 2000; Janssen en Treling 2011, 195-198.

Het cijnsregister van 1520

Het cijnsregister van 1520 heeft de volgende posten, vanaf het zuiden naar de Vughterstraat toe (wat boven de posten niet gecursiveerd staat, zijn door mij toegevoegde gegevens betreffende de namen van de vroegere huizen en hun huisnummers):

(A: Vechel's Lust; Achter het Wild Varken 5)

Everardus de Aqua.

Coenrardus Kempe de xxxi ped(atis)

xiii d(enarios) ort

(B-C-D: Het Posthuis op Maastricht; Achter het Wild Varken 1-3)

Hermannus van Deventer.

Iohannes Kempe de xxi½ ped(atis)

ix d(enarios)

Vertaling:

'Evert van de Water.

Koenraad Kemp van 31 voet

13¼ penning

Herman van Deventer.

Jan Kemp van 21½ voet

9 penningen'

De ingesprongen namen betreffen personen die na 1520 bezitter van het perceel zijn geworden. Ook in de cijnsregisters staan de latere cijnsplichtigen boven de oorspronkelijke. Achter de naam van de bezitter van 1520 volgt de breedte van het perceel in voeten (een Bossche voet is 28,7 cm) en achter aan de regel het bedrag dat er jaarlijks betaald moest worden. Dit werd uitgedrukt in ponden (*libre*), schellingen (*solidi*) en penningen (*denarii*). Een pond was 20 schellingen, een schelling 12 penningen. Met *ort* of oort werd een vierde deel uitgedrukt, in dit geval het vierde deel van een penning. Een halve penning werd in het Latijn *ob(olus)* genoemd.

Het perceel B-C-D; Achter het Wild Varken 1-3 is in werkelijkheid veel breder dan 21½ voet. Hoogstwaarschijnlijk maakte het noordelijk deel (C-D; Achter het Wild Varken 1) oorspronkelijk deel uit van de achterterreinen van de percelen Vughterstraat 2-8. Dit zijn situaties waar in het Bossche stadsgebied steeds rekening mee dient te worden gehouden. Op dit noordelijk deel C-D stond ter plaatse van C oorspronkelijk de woontoren, op het zuidelijk deel B1 en B2 – later Achter het Wild Varken 3 – stroomde in de Hoge Middeleeuwen een tak van de Dieze, maar deze lijkt al in de dertiende eeuw te zijn gedempt.¹⁶

Het cijnsregister van 1573-ca. 1640

Het cijnsregister dat werd bijgehouden van 1573 tot ongeveer 1640 bevat meer gegevens en is gesteld in het Nederlands. Helaas is het nogal gehavend, waardoor de

¹⁶ Janssen en Treling 2006, 59, afb. 56.

lezing soms niet zeker of zelfs onmogelijk is. Bovendien is het niet volledig bewaard gebleven.

In dit cijnsregister vinden we voor de bovenstaande gegevens van de percelen Achter het Wild Varken de volgende posten:

(A: Vechel's Lust; Achter het Wild Varken 5)

*Janne zoene Everaerds vanden Water van xxxi voeten xiii d. i orth oudts, geldende*¹⁷ *ii st. x d.*

(B-C-D; Achter het Wild Varken 3-1)

Guiliaum van Delft. Joncher Erasmus van Grevenbroeck.

Gerardt Coenen by coop.

Jouffrouw Agnes van Nederven.

Henrick Hermans van Deventher ix d. oudts, geldende

i st. (xiii d.)?

Het oude bedrag wordt nog genoemd, maar het is omgezet naar nieuw geld bestaande uit guldens, stuivers en penningen (een gulden is 20 stuivers, een stuiver is 16 penningen).

De opeenvolgende gerechtigden zijn dus:

(A: Vechel's Lust; Achter het Wild Varken 5)

1 Jan Evertsz. van de Water;

(B-C-D; Achter het Wild Varken 3-1)

1 Hendrik Hermansz. van Deventer;

2 Agnes van Nederve(e)n;

3 Gerard Koenen;

4 Willem van Delft;

5 Erasmus van Grevenbroek.

De cijnslijst van 1674

Zoals gezegd is er ook een cijnslijst van 1674. Deze bevat de volgende posten:¹⁸

(A: Vechel's Lust; Achter het Wild Varken 5)

Jan van Campen

0- 2-10

(B-C-D: Achter het Wild Varken 1-3)

Juffr. Anna van Eijck

0- 1-14

De lijst geeft dus maar beperkte informatie. Zelfs op de cijnsbedragen valt niet altijd af te gaan. Ze wijken nogal eens af van de cijnsregisters van 1573-1640 en 1728-1810.

¹⁷ Er staat in het handschrift en afkorting die ook begrepen kan worden als *valent*.

¹⁸ BHIC, Raad en rentmeester-generaal 281, f. 25.

Het cijnsregister van 1728-1810

Dit is het meest volledig bijgehouden register. Het bevat een groot aantal gegevens. Helaas zijn de kerkelijke goederen – en dat zijn er nogal wat – slechts pro memorie vermeld omdat er geen cijns meer uit werd betaald.

De hier behandelde posten luiden:¹⁹

(A: Vechel's Lust; Achter het Wild Varken 5)

Johannes Joseph van Veldriel, transport 3 juny 1796.

D'hr. mr. B. Storm by coop 1787.

De weduwe van De Bie ...tenz.?

Jacob van Vechel.

Catharina van Kampen.

De weduwe Johan van Campen

f 0: 2: 10:

Genaamt Vechels last.

Gelost den 19 maart 1806 met f 2,, 3,, 12.

De bedragen werden nog steeds uitgedrukt in guldens, stuivers en penningen. Uit Achter het Wild Varken 5 werd aldus 2 stuivers en 10 penningen betaald.

Bij de aanleg van het register in 1728 werd de cijns van 2 stuivers 10 penningen betaald door de weduwe van Johan van Kampen. Daarboven worden steeds de daarop volgende gerechtigden geschreven:

- 1 Catharina van Kampen (dochter van Johan van Kampen);²⁰
- 2 Jacob van Veghel (de verkoop vond plaats op 20 oktober 1745);²¹
- 3 zijn weduwe (het achteraan de regel geschrevene is niet duidelijk);
- 4 mr. B(ernardus) Storm (verkoop de dato 30 april 1787);
- 5 Johannes Josephus van Veldriel.

Onder de oorspronkelijke post is de naam van het huis geschreven. Er staat *last* in plaats van *lust*, misschien bedoeld als grapje. De naam *Vechels Lust* zal aan het complex gegeven zijn door de bezitter Jacob van Veghel.

Tot slot wordt onderaan vermeld dat de cijns op 19 maart 1806 is afgekocht met 2 gulden, 3 stuivers en 12 penningen. Dit wil zeggen dat voor iedere penning cijns $16\frac{2}{3}$ penning werd betaald.

(B-C-D: Achter het Wild Varken 1-3)

Maria Agnees Verkamp, wed. d'heer J.B. van Bommel, en ...?

De erfgen. d'heer Andreas Ignatius Vercamp als in huijwelijk hebbende Maria van Kessel, bij deijling.

Mourits van Kessel.

De heer Johan van Kessel, plebaan

f 0: 1: 14:

¹⁹ BHIC, Raad van State 282, f. 180.

²⁰ Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen en gebouwen* II, 139.

²¹ Ald. 140.

Geprijseert²² bij schepenen op den 19 september 1730 in libro Chatvelt,²³ fol. 199 verso.

Gelost den 19 maart 1806 met f 1,,11,,4.

Als oorspronkelijke gerechtigde wordt hier Johan van Kessel genoemd, plebaan van de Sint-Jan.²⁴ Hierna Maurits van Kessel, zijn neef-oomzegger, die het van hem erfde.²⁵ Bij de deling van zijn nalatenschap kwam het goed aan zijn nicht-oomzegster Maria van Kessel, gehuwd met Andreas Ignatius Vercamp, en vervolgens aan hun dochter Maria Agnes, gehuwd met Jan Baptist van Bommel.²⁶

De 'prisatie' (vaststelling van het cijnsbedrag) heb ik niet op de aangegeven plaats in het Bosch' protocol aangetroffen.²⁷

De cijns is afgelost op 19 maart 1806 met de som van 1 gulden 11 stuivers en 4 penningen, eveneens 16²/₃ penning voor iedere penning cijns.

De verpondingsregisters

Op pagina 9 en 11 van deze handleiding is uiteengezet dat de cijnsregisters niet alle percelen bevatten, onder andere omdat de situatie door splitsing en samenvoeging van percelen gewijzigd is. Dit probleem geldt niet voor de verpondingsregisters van 1635 en circa 1690-1700.²⁸ Deze geven een volledig overzicht van de percelen en hun bebouwing op de genoemde data en vormen aldus een zeer belangrijke bron, te meer omdat ze ook de getaxeerde waarde van een goed aangeven.

Helaas is in de verpondingsregisters niet dezelfde volgorde aangehouden als in de cijnsregisters. In deze registers worden de betreffende percelen Achter het Wild Varken van noord naar zuid behandeld, zoals ook de latere huisnummering. In het verpondingsregister van 1635 treffen we de volgende posten aan:²⁹

(Achter het Wild Varken 1; C-D)

De kinderen ende erfgenamen vanden heer van Meerlo, j(oncke)^f Erasmus van Grevenbroeck, eijgen(aer), cap(itey)ⁿ Steen-wijck bruijcker, voor drie hondert vijff en twintich ponden den viii^{en} pen(ninck) xl £ xii st. vi d.

²² De hoogte vastgesteld.

²³ 'In het boek', dit wil zeggen in het schepenregister in het deel van de secretaris Chatvelt.

²⁴ Ald. 148.

²⁵ Ald. Het zijhuis (Achter het Wild Varken 3) vererfde aan zijn nicht-oomzegster Maria Agnes van Kessel. Omdat hieruit geen cijns werd betaald, wordt deze niet in het cijnsregister vermeld. Toch valt aan te nemen dat oorspronkelijk de cijns juist op dit perceel rustte. Het zijhuis vererfde via Maria Joanna Vercamp, dochter van Andreas Ignatius Vercamp en Maria Agnes van Kessel, aan haar zuster Maria Agnes Vercamp.

²⁶ Zie Van Sasse van Ysselt, a.w. II, 148-149.

²⁷ GAHt, R. 1730, f. 199v. Op 6 november 1730 vond de scheiding en deling plaats van de nalatenschap van plebaan Johan van Kessel (Van Sasse van Ysselt, a.w. II, 148).

²⁸ Ten onrechte staat in de inventaris dat dit register van 1654 dateert.

²⁹ NA 's-Gravenhage 2134, f. 105-105v.

(Achter het Wild Varken 3; B)

Deselve eijgen(aeren), de weduwe bruijckersse, voor hondert vijftich ponden den viii^{en} pen(ninck) xviii £ xv st.

(Vechel's Lust; Achter het Wild Varken 5; A)

Joncker Diderijck vande Water, eijgen(aer) ende bruijcker, voor^l getaxeert op hondert vijff ende t'seventich ponden, den viii^{en} pen(ninck) xxi £ xvii st.

Het complex Achter het Wild Varken 1-3 is dus gesplitst in twee delen. Voor het noordelijkste deel (C-D) betalen de kinderen en erfgenamen van de heer van Mierlo, jonker Erasmus van Grevenbroek, 40 £ (pond), 12 stuivers en 6 penningen. Dit was het achtste deel van de waarde van het complex, die 325 pond bedroeg, een fors bedrag. Het huis werd bewoond – waarschijnlijk gehuurd – door een kapitein Steenwijk. Het zuidelijk deel (B) werd bewoond door de weduwe Van Grevenbroek. Hier van bedroeg de waarde 150 pond, waarvan zij de 'achtste penning', betaalde, dit wil zeggen 18 pond en 15 stuivers.

Voor Achter het Wild Varken 5 (A) wordt als eigenaar en bewoner jonker Diederik van de Water vermeld. Het complex is getaxeerd op 175 pond, waarover als 'achtste penning' werd betaald 21 pond, 17 stuivers en 6 penningen.

Het verpondingsregister van omstreeks 1690-1700 heeft de volgende posten,³⁰ die nu geen nadere toelichting meer behoeven:

Weduwe Johan van Kessel, eijgen(aer), getaxeert op twee hondert veertigh ponden, comt den achsten penninck xxx £

Deselfde eijgenaer, getaxeert op tachtentich ponden, comt den achsten penninck x £

Johan van Camphen, eijgen(aer), getaxeert op hondert sestigh ponden, comt den achsten penninck xx £

In het algemeen zijn de goederen circa 1690-1700, mogelijk 1696, lager getaxeerd dan in 1635.

³⁰ NA 's-Gravenhage, Raad van State 2135, f. 104v.-105.

III De akten en het schepenprotocol

In het schepenprotocol treffen we de akten aan waarbij rechten op onroerend goed werden overgedragen, 'vervreemd', of met lasten 'bezwaard'. Het oudste deel begint in 1366. Vóór 1400 bevat het protocol nog veel lacunes, maar na dat jaar is het nauwelijks volledig bewaard gebleven. Het protocol loopt tot 1 maart 1811. Op die datum werd de Franse wetgeving, de *Code Civil*, ingevoerd.

In het protocol zijn de akten in gecomprimeerde vorm, als 'minuten', opgenomen. Van deze minuten werden voluit geschreven oorkonden in perkament aan de verkrijgers van de rechten uitgereikt, de 'grossen'.³¹ Van deze grossen zijn er vele duizenden bewaard gebleven, verspreid over tal van archieven en collecties. Sommige zijn nog in handen van particulieren, omdat ze met de overdracht van een recht aan de verkrijger van dat recht mee werden overgedragen.

Literatuur: Spierings 1984; Van Syngel 1993; Van Syngel 2007.

De belangrijkste akten hebben betrekking op de overdracht van onroerend goed. Hierin zijn twee typen te onderscheiden:

- 1 overdracht (transport), al dan niet na verkoop;
- 2 uitgifte in cijns of in pacht.

Zeer belangrijk waren verder de rechtshandelingen met betrekking tot lasten uit onroerend goed, die hieronder worden behandeld onder

- 3 Transacties betreffende cijnzen en pachten.

Het ging bij deze laatste om lasten in natura (pachten) en in geld (cijnzen). In de stad zijn de laatste verreweg in de meerderheid. Ze zijn voor een deel ontstaan uit incijnsgeving of inpachtgeving (zie hierboven onder 2), maar ook doordat de gerechtigde een cijns op zijn goed vestigde ('verkocht'). Dit gebeurde doorgaans wegens een geldlening. De cijnzen en pachten bleven op het goed rusten wanneer dit van gerechtigde wisselde. Aanvankelijk konden de meeste niet worden afgekocht; later werden de mogelijkheden hiertoe verruimd.

Cijnzen en pachten vormden een aantrekkelijke geldbelegging. Ook zijn veel van deze lasten door vrome schenking ten behoeve van het zieleheil aan kerkelijke en liefdadige instellingen gekomen.

Ik behandel achtereenvolgens de bovenstaande typen rechtshandelingen.

1 Overdracht (transport)

Voor het overdragen van een goed – maar ook van een cijns of pacht – wordt in de Latijnse akten de term *supportare* gebruikt. Dit betekent eigenlijk 'opdragen'. Dit herinnert nog aan de tijd dat een goed of recht eerst moest worden opgedragen aan een grondheer – in de stad 's-Hertogenbosch was dit de hertog van Brabant – of zijn vertegenwoordiger, die het vervolgens aan de verkrijger gaf.

³¹ Voor een vergelijking tussen een grosse en een minuut zie Spierings 1984, 107.

Soms, maar lang niet altijd, wordt in de akten vóór het *supportare* de term *vendere* (verkopen) gezet. Dan is zeker dat er sprake is van verkoop. Wanneer laatstgenoemde uitdrukking niet wordt gebruikt, kan er sprake zijn van een overdracht op grond van een andere titel, bijvoorbeeld schenking of ruil, maar het is niet duidelijk of bij het ontbreken hiervan in de meeste gevallen toch sprake is van verkoop.

Als voorbeeld van een overdracht volgt hier de volledige oudst bewaarde minuutakte betreffende de woontoren (perceel C).³² Ik heb de akte opgedeeld in de verschillende onderdelen. Na ieder onderdeel volgt de vertaling van dat onderdeel en een toelichting.

Dominus Adam de Berchem, miles, Iohannes et Walterus fratres, eius liberi, ab eodem domino Adam et quondam domina Katharina filia quondam domicella Mabelya de Nypelaer, filia quondam Emondi Roveri, pariter genite, Arnoldus Heyme, maritus et tutor legitimus ut asserebat Katherine sue uxoris, filie dictorum domini Ade et domine Katherine,

‘Heer Adam van Berchem, ridder, Jan en Wouter gebroeders, zijn kinderen, door dezelfde heer Adam en wijlen vrouwe Katelij n dochter van wijlen jonkvrouw Mabelie van Nijpelaar, dochter van wijlen Emond Rover, samen verwekt, Aart Heym, man en wettig voogd zoals hij zei van Katelij n zijn vrouw, dochter van de genoemde heer Adam en vrouwe Katelij n,’

Vanaf 1327 zijn de akten ‘objectief’ gesteld, hetgeen wil zeggen dat ze beginnen met de eerste handelende personen, bijvoorbeeld de verkopers van het goed. Vóór dat jaar zijn ze ‘subjectief’ gesteld en beginnen ze met de namen van de schepenen die ‘over de akte staan’: *Nos A et B, scabini in Buscoducis*, wij A en B, schepenen in ’s-Hertogenbosch, maken bekend dat, enzovoorts.

Vrouwen en geestelijken treden altijd op met een voogd (*cum tutore*). Wanneer een vrouw getrouwd is, treedt haar man als zodanig op. Anders kiest zij zelf een voogd, zoals ook geestelijken dat doen.

domum et aream que fuit Elizabeth relicta quondam Iohannis Eghonis, sitam in Buscoducis in vico ibidem tendente versus habitationem quondam Engberti dicti Luding de Aggere inter hereditatem Gerardi quondam dicti Cnode ex uno et inter hereditatem Nycholai quondam dicti die Wise de Gravia ex alio,

‘(hebben) een huis en erf dat van Liesbet weduwe van wijlen Jan Egens was, gelegen in ’s-Hertogenbosch in de straat aldaar strekkend naar de woning van wijlen Engbrecht geheten Luding van den Dijk tussen erf van wijlen Gerit geheten Cnode aan de ene en tussen erf van wijlen Klaas geheten *die Wise* van Grave aan de andere zijde,’

Na de eerste handelende personen volgt de omschrijving van het goed. Vaak betreft het een huis en (huis)erf, dat wordt aangeduid als *domus et area*, wat kennelijk zo’n eenhoud vormt dat het gevolgd wordt door een enkelvoudsvorm, ‘dat van A was’.

³² Van 20 april 1393 (GAHt, R. 1179, blz. 549).

Een toelichting op de namen geef ik in bijlage I.

Hierna volgt de naam van de straat (*vicus*) of steeg (*viculus* of *stigha*) ofwel, zoals in dit geval een omschrijving van de straat.

Daarna wordt de ligging van het goed omschreven, om te beginnen doorgaans met 'tussen erf van A aan de ene en tussen erf van B aan de andere zijde'. Het gaat bij deze belendingen nadrukkelijk om de zijden van het perceel. De korte kanten worden soms ook vermeld en 'einden' (*finis*) genoemd, bijvoorbeeld *cum uno fine et cum alio fine*, met het ene eind en met het andere eind. Vaak wordt ook vermeld dat een goed zich uitstrekt van de straat tot aan het erf van een ander: *domistadium pertinens cum uno fine ad hereditatem A en cum alio fine ad vicum*, huisplaats strekkend met het ene eind aan erf van A en met het andere erf tot aan de straat. Veel goederen strekten zich uit tot aan het stromende water, dat in de hele stad Dieze wordt genoemd.

que domus et area dicta quondam domicella Mabelya de Nijpelaer erga Iohannem vander Dyesen, filium quondam Goeswini dicti Herinc, emendo adquisierat, prout in litteris, et que domum et aream nunc ad se spectare dicebant,

'welk huis en erf genoemde wijlen jonkvrouw Mabelie van Nijpelaar van Jan van der Diezen, zoon van wijlen Gosen geheten Herinc, door koop had verkregen, zoals in akten (is vastgelegd), en welk huis en erf zij zeiden nu aan hen te behoren,'

In dit onderdeel van de akte wordt aangeduid hoe het betreffende goed is verkregen. De veel voorkomende zinsnede *ut in litteris*, zoals in akten, wordt in de grossen doorgaans voluit aangeduid als *prout in litteris scabinorum de Buscoducis super hoc confectis plenius continetur*, 'zoals in schepenakten van 's-Hertogenbosch hierover opgemaakt uitvoeriger is vervat'. Wanneer er geen akten zijn waarnaar verwezen kan worden, wordt vaak de zinsnede *ut dicebant*, 'zoals zij zeiden', gebruikt.

hereditarie vendiderunt Arnoldo filio Volcquini Mys soen, supportaverunt cum litteris et iure,

'hebben zij erfelijk verkocht aan Aart zoon van Volken Mijsz., hebben het overgedragen met de oorkonden en het recht,'

In dit geval gaat het dus om een verkoop en daarop volgende overdracht. Voor de uitdrukking *cum litteris et iure* staat in de grossen doorgaans: *simul cum dictis litteris quas se habere dicebant mentionem inde facientibus atque cum toto iure sibi in dictis litteris et contentis in eis quovismodo competente*, 'tegelijk met de genoemde akten die zij zeiden te hebben, daarvan melding makend, alsook met het hele recht hun in de genoemde akten en wat er in beschreven staat op enigerlei wijze toekomend'.

promittentes indivisi super omnia ratum³³ servare et obligationem et impetitionem ex parte eorum et et dicte quondam domicelle Mabelie et quorumcumque heredum dicte domicelle Mabelie deponere.

‘onverdeeld belovende op (onderpand van) al hun goederen deze overdracht van waarde te houden en de verplichting en aanspraak van hun kant en van genoemde jonkvrouw Mabelie af te doen.’

Dit onderdeel van de akte bevat de zogeheten vrijwaring.³⁴ Hierin wordt de verkrijger gevrijwaard van eventuele aanspraken van derden. Wanneer er lasten op het goed rusten, worden deze vaak, niet altijd, hierna vermeld met de clausule *excepto* of *exceptis*, ‘uitgezonderd’, waarna die lasten – pachten en cijzen – worden opgesomd. Onverdeeld betekent dat de overdragers zo nodig gezamenlijk dienen te worden aangesproken. Soms staat erbij *ut debitores principales*, ‘als hoofdelijk schuldenaars’. *Indivisi* wil zeggen dat ieder van hen voor het geheel kan worden aangesproken, *divisi* ieder slechts voor een deel.

Promiserunt insuper dicti Iohannes et Walterus fratres indivisi super omnia quod ipsi Elizabeth et Mabelyam sorores, filias dictorum domini Ade et quondam Katherine, super dicta domo et area ad opus dicti emptoris facient renuntiare.

‘Bovendien hebben de genoemde gebroeders Jan en Wouter ongedeeld onder verband van al hun goederen beloofd dat zij de gezusters Liesbet en Mabelie, dochters van genoemde heer Adam en wijlen Katelijne, van genoemd huis en erf ten behoeve van genoemde koper afstand zullen laten doen.’

Soms volgen nog aanvullende beloften, zoals in dit geval om kennelijk niet aanwezige dochters alsnog afstand te laten doen. Een dergelijke belofte werd ook wel gedaan bij minderjarigen om hen te laten overdragen zodra zij meerderjarig waren geworden.

Testes Symon et Rover. Datum dominica Misericordia.

‘Getuigen Symon en Rover. Gegeven op zondag Misericordia.’

Aan het eind van de akte volgen de namen van de schepenen die over de akte ‘gestaan’ hebben. In de grossen staat dan: *Testes interfuerunt scabini in Buscoducis A et B*, als getuigen waren aanwezig schepenen in ’s-Hertogenbosch A en B (in het bovenstaande geval waren dit Simon van Mirabello (*Symon de Mirabello*) en Emond

³³ In Spierings 1984, 174, en Van Synghel 1993, verspreid, wordt abusievelijk steeds gesproken van *ratam*. Dit is mogelijk ontleend aan de vermeldingen in de grossen, waarin de verbuiging vanzelfsprekend het bijbehorende zelfstandig naamwoord volgt: bijvoorbeeld *huiusmodi supportationem ratam servare* (dus: deze overdracht van waarde te houden). De onzijdige vorm *ratum* komt men met name in de jongere minuten voluit geschreven tegen, in de oudere alleen afgekort, zodat daaruit het misverstand van de verkeerde vorm *ratam* is voortgekomen.

³⁴ Wanneer er geen oorkonden worden overgeleverd gebruikt men de uitdrukking *warandiam* (hier zit het woord garantie in), zijn er oorkonden dan spreekt men van *ratum (ob)servare* (van waarde houden). Spierings 1984, 174-176.

Rover (*Emondus Rover*). Daarna volgt de datum, vaak alleen in de vorm van kerkelijke feestdagen. Het voert te ver daar op deze plaats nader op in te gaan.³⁵

Onder dergelijke overdrachtsakten staan vaak nog andere akten, onder meer betreffende de 'naasting' van het goed door familieleden – deze hadden het recht het goed voor de eerder bedongen prijs over te nemen – en betalingsbeloften. Omwille van de overzichtelijkheid worden ze hier niet behandeld.³⁶

Vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw worden de akten steeds meer in het Nederlands opgemaakt. Interessant hierbij is dat voor het vaste formulier of dictaat in de minuutakten nog steeds de Latijnse terminologie wordt gebruikt. Hier volgt een transportakte en betalingsbelofte betreffende het complex Achter het Wild Varken 3-1 (B/C-D) van 17 juli 1590 (GAHt, R. 1430, f. 39-41):

Jouffrouwe Clara van Lijer, dochter wylen jonckers Cornelis van Lijer ende weduwe Sebastiaens van Her, cum suo tutore, huysingen, heuren gronden, voorplaetse vuytgaende met eene poirte ter straten waert, genoempt achter d'Wilt Vercken, koicken, brouwhuijs, stallinghuijs, twee hoven ende ledige gecassyde plaetssen oft gangen tussen beyden ende t'eynden deselve hoven gelegen, eenen put, ende een ledich afterplaetsken t'eynden de voorschreven hoven ende gangen respectie ende een afterhuysken aen 'tselve afterplaetsken; item een ander huijs, erve ende ledige plaetsse, comende after aen den erve oft ganck van de voorschreven ierstgenoempde huysinge, welcke voorschreven ander huijs vuytgaet in de Vuchterstraet, met alle ende eenijegelicke rechten van druppen, van timmeragien, lochten, waterleydingen ende andere diergelycke totten voorschreven huijsingen ende erven respectie behoorende, soo die by joncker Willem van Lyer achtergelaten zyn ende by heer Jacob van Brecht, riddere, hoochschouthet deser stadt van 's Hertogenbossche, sekere jairen herwarts tot nu onlanx toe in hueyringe syn bewoent ende gebruyct geweest, ende haer joffrouwe Clara alsnu toebehoorende, als derselver in haren wedulicken stoel beseth ende achtergelaten by joncker Willemen van Lier, haren broeder voorschreven, in synen testamente, den welcken jonckeren Willemen de voorschreven huysingen ende hare toebehoorten voorschreven met meer andere goederen aencomen ende gelegateert waren bij oft doir den testamente van jouffrouwe Agnees van Nederven, sijn huysvrouwe (voor hem gestorven zynde), wedue Henricx van Deventer Hermanssone, derwelcker joffrouwe Agnees van Nederven deselve huysingen ende erven met haeren toebehoorten neffens meer andere goeden tevorens beset, gemaict ende achtergelaten wairen als lanxtlevende by oft deur den testamente des voornoemden wylen Henricx van Deventer Hermanssone, hairen man, blyckende by denselven drie testamenten, dairaff alle drie specialicken sufficientelyck ende volcomelick genoch disponerende ende spreekende, synde de ierstgenoemde huysinge, voorplaetsse, coicken, brouwhuijs, stallinghuijs, twee hoven met heure gangen, achterplaetsken ende achterhuysken gelegen bynnen deser stadt 's Hertogenbossche in de strate genoempt achter d'Wilt

³⁵ Voor de datering is te gebruiken H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, vele malen herdrukt. In 's-Hertogenbosch gold vanaf omstreeks 1230 de paasstijl, dit wil zeggen dat het jaartal er op eerste paasdag versprong. Over de jaarstijlen zie Camps 1979, XX-XXI.

³⁶ Voor de naastingsakten verwijs ik naar Spierings 1984, m.n. 248-251, voor de betalingsbeloften ald. 253-254. Zie verder ook Van Synghel 1993.

Vercken, tussen huysingen ende erffenisse der wedue Gielissens van Hedell ende hairen kynderen aen d'een syde ende tussen een huijsken ende erve nu toebehoorende Henricken van Curingen ende Lambrechten van Mol, erfenissen mr. Jans Andriessen chirurgijn, Jans Janssoen ende Barbare sijn huysvrouwe, dochter Jans van Rossum ende Cornelissens van Dort, screynwercker, aen d'ander syde, streckende van de gemeyn straet genoempt achter d'Wilt Vercken tot erffenisse heer ende meester Peeters van den Water, priester ende canonick der kercke van Sint Jans evangelist, ende erffenisse des voorschreven Cornelissens van Dort, ende het voorschreven ander huijs, erve ende ledige plaetsse tussen erffnisse Arndts sone Jochims Peeterssen van den Hoevel, schoenmaickere, aen d'een syde ende tussen huys ende erffve des voornoemden Jans Janssoene ende Barbare van Rossum aen d'ander zyde, streckende voor van de gemeyne Vuchterstraete tott zekeren ganck ende erve totten ierstgenoempden huijsingen behoorende, een muerken ende poirtken oft deure tussen beyde staende, soo zy verclairde, heeft zy wittelick ende erffelick opgedraigen ende overgegeven midts desen Gerarden Coenen, sone wylen Dirix Coenen, coopman van lynwaet, tsamen metten geheelen recht haer competente ten respecte van dese opgedragen huysingen, erffenissen ende hare toebehoorten, in allen ende eenijegelicke brieven, instrumenten ende munimenten dairaff mentionerende, et effestucando etc., gelovende de voornoemde joffrouwe Clara met hairen momboir voorschreven onder verbant van haire huijsinge, gront, hoff, boomgart ende erffenisse met alle hairen rechten ende toebehoorten, gestaen ende gelegen tot Berlicum ter plaetssen geheyten Middelroij; item van haire hoeve daer aenliggende met allen haren rechten ende toebehoorten, soo Marten Jacopssen als hoevenair die plachte gebruycken ende tegenwoirdelick gebruyct wordt by Henrick Janssen van Kempen, nijet dairaff vuytgescheyden, der voornoemde joffrouwe Clara aencomen ende toebehoorende vuyt crachten des testaments hairs broeders voornoempt, blyckende by den selven testamente, ende voorts super omnia et habenda warandiam, omnes obligationem et impetitionem deponere, vuytgenomen den grontchyns onsen heere den coninck als hartoghe van Brabant, eenen erffelicken chyns van tien ponden Bosch pajments aen heer ende mr. Peeter de Ruyter, priester ende canonick der kercke bovengenoempt, eenen erffelicken chyns van achtiën gulden XV st. te loss met driehondert carolus gulden aen Huyberden Janssen van Remunde, man ende momboir van Margriet dochter Ygrams Pottery, eenen erffelicken chyns van vyftien carolus gulden te loss met driehondert gulden eertyts mr. Peeteren van Oss ende nu meesteren Goyarden Loeff, van ende vuyt den iersvoorgenoemden huysingen ende erffenissen; alnoch eenen jairlicken ende erffelicken chyns van vyffentwintich gulden te loss met vierhondert gulden aen ennigen van den erffgenamen Henrix vanden Leemput ende noch eenen erffelicken chyns van vyftien ponden Bosch payments sekeren beneficie, eertyts bedient by wylen heer Quintyn Bruninx, priestere, van ende vuyten lestvoornoemde anderen huysen, erve ende toebehoorten jairlix van rechtswegen te vergeldene, soo sy verclairde, blyvende oick in huer geheel alle conventien, accoirden ende restrictien tussen den proprietarissen van desen voorschreven huysingen ende erffenissen ende den proprietarissen van andere by- ende aengelegenen erffenissen, aengaende goten, druppen, lochten, waterleydingen ende andere diergelycken voortyden gemaickt, welcke voirschreven renthen ende lasten de voornoemde Gerardt Coenen van den hoochtyde van Sint Jans Baptisten geboirten dach anno XV^c eenentnegentich excluys aff voortaan sal gehouden ende verbonden zyn jairlix ende

erffelix ten termyne van betalingen dairt toe gewoonlicken alsoe te gelden, betalen ende ten nootelicken oportuniteyten onderhouden, dat tersaicken vandijen der voorschreven joffrouwe Clara, haire goederen, hoiren erven ende nacomingen egeenen schade en overcome in ennigen toecomende tyden, gelyck dezelve Gerart Coenen dat opelick heeft bekent ende super omnia et habenda der voornoemde joffrouwe Clara tot behoeff van haer ende alle anderen geinterseeerden wederomme heeft geloeft ende geloeft mits desen. Ende alsoo de voornoemde joncker Willem van Lyer, joffrouwe Agnees van Nederven ende hare voirsaelen gewoonlick syn geweest (soo men verstaet) alle jair vuyt te reycken ende te distribueren aen arme persoonen sekeren olije, soo heeft de voornoemde joffrouwe Clara met haren voornoemden momboir geloeft ende geloeft mits desen op verbant als boven by hair gedaen ende geloeft den voornoemden Gerarden Coenen ende syne voorschreven gecochte ende getransporteerde huysingen ende erffenissen met hairen toebehoorten van den vuytreyckinge oft affeysschinge des voorschreven olije tegens eenenijegelicken geheelick ende al te quyteren ende schadeloos te ontheffen ende houden, blyvende oic in heur geheel seker condicien inde vercoopcedulle van desen huysingen ende erffenissen opten lesten junij lestleden onderlinge voir getuijgen gemaickt, allet sonder arch ofte list. Testes Scellens et Hout. Datum XVII july anno XV^c XC.

De voornoemde Geerart Coenen heeft geloeft ende geloeft mits desen super omnia et habenda der voornoemde joffr. Clara de somme van vierhondert vierentseventich gulden, carolusgulden gemeynlick genoempt, twintich penningen stuvers gemeynlick genoemt oft de werde dair voorin anderen goeden gancbaren ende leverbaren gelde nae de permissie ons heeren des coninx ten tyde van betalinge wesende voir elcken gulden te rekenen, ende achter de gelycke stuvers in 't hoochtyt van sint Jans Baptisten geboirten anno XV^c eenentnegentich te voldoen ende te betalen ende in 's Hertogenbossche vrij te leveren ende te vergelden, ende dit ter cause van de coope van sekere huysingen bynnen deser stadt, d'eene vuytgaende met een poerte achter d'Wilt Vercken ende d'andere in de Vuchterstraet vuytgaende met allen haren erffenissen ende toebehoirten by de voornoemde joffrouwe Clara den voornoemden Gerarden Coenen op huijden date des brieffs voor den ondergenoemden schepenen getransporteert. Testes et datum utsupra.

2 Uitgifte in cijns of in pacht

Een andere manier om onroerend goed te vervreemden was de uitgifte tegen betaling van een jaarlijkse cijns of pacht. Cijns was in 's-Hertogenbosch een betaling in geld, pacht een betaling in natura, meest rogge. In de stad waren uitgiften in pacht tamelijk zeldzaam.

De hier behandelde cijns moet niet verward worden met de cijns die de hertogen van Brabant en na 1529 de Staten van de Republiek hieven (zie hiervoóór, blz. 9). Bij deze laatste ging het om een heerlijke – in moderne terminologie: publiekrechtelijke – cijns, ter erkenning van een overheidsrecht.

De hier behandelde uitgifte daarentegen was van privaatrechtelijke aard. Zij vond plaats wanneer de uitgever in plaats van de hele of gedeeltelijke koopsom een jaar-

lijkse uitkering wilde ontvangen in de vorm van een cijns (geld) of pacht (natura, meest rogge).

De cijns- of pachtplichtige verkreeg hiermee een erfelijk recht, dat gelijk was aan dat van degene die een dergelijk recht door bijvoorbeeld koop of vererving verkreeg. Het is verkeerd de verkrijger gelijk te stellen aan de erfpachter en de uitgever aan de blooteigenaar in het moderne recht. Het recht dat de uitgever na de uitgifte behield verschilde niet van dat van andere bezitters van cijnsen of pachten. Met eigendom had het niets van doen.³⁷

Hier volgt een voorbeeld van een uitgifte in cijns. Het betreft het zuidelijk deel van Achter het Wild Varken 3 (perceel B1):³⁸

*Henricus Croeck, filius quondam Henrici Wynbroet,
domistadium in Buscoducis ad locum dictum opten Zijle
inter hereditatem Arnoldi de Bladel ex uno et inter hereditatem olim Wolteri Cop-
titen ex alio, tendens a communi vico retrorsum ad hereditatem Heylwigis Crum-
men, ut dicebat,
dedit ad hereditarium censum Arnoldo de Bladel predicto,
ab eodem habendum et possidendum pro hereditario censu septem librarum
monete, dando et solvendo sibi ab alio hereditarie nativitatis Domini ex premissis,
sibi ad censum ut dictum est datum,
promittens super omnia pro premissis warandiam et obligationem aliam depo-
nere.
Quo facto alter repromisit ex premissis et ex universis aliis bonis.
Testes Goevy et Berze. Datum supra (= quinta marcii (1426)).*

‘Hendrik Croeck, zoon van wijlen Hendrik Wijnbroet,
heeft een huisplaats in ’s-Hertogenbosch ter plaatse geheten *opten Zijle*
tussen erf van Aart van Bladel aan de ene en tussen erf eertijds van Wouter Cop-
titen aan de andere zijde, strekkend van de openbare straat achterwaarts tot erf
van Heilwig Crummen, zoals hij zei,
in erfelijke cijns gegeven aan voornoemde Aart van Bladel,
(deze huisplaats) door hem te hebben en te bezitten voor een erfelijke cijns van
zeven pond geld, te geven en te betalen aan hem door de ander erfelijk op de
geboorte van Christus uit de voornoemde goederen, zoals is gezegd aan hem in
cijns gegeven,
belovend onder verband van al zijn goederen voor de genoemde goederen vrij-
waring en andere verplichting af te doen.
Dit gedaan zijnde heeft de ander van zijn kant uit de voornoemde goederen en uit
al zijn andere goederen vrijwaring beloofd.
Getuigen Goevy en Berze. Gegeven als boven (= 15 maart 1426).’

Hierin zijn moeiteloos een aantal elementen te herkennen die ook in de overdrachts-
akten voorkomen. Ze hoeven daarom hier niet opnieuw behandeld te worden. Afwij-
kend zijn de uitgifte tegen een jaarlijkse betaling van zeven pond en de wijze waarop

³⁷ Hierover uitvoerig De Bruijn 2012, m.n. 89-90.

³⁸ GAHt, R. 1197, f. 229v. In Janssen en Treling 2011, 197, afb. 119, zijn B1 en B2 verwisseld.

vrijwaring wordt beloofd voor het geval er nog aanspraken van derden op het goed zouden rusten. Ook anders is dat de verkrijger vervolgens ook van zijn kant vrijwaring beloofde.

3 De vestiging van een cijns of pacht

Bij de uitgifte in erfelijke cijns of pacht kwam op het uitgegeven goed een cijns (*census*) of pacht (*pactio*) te rusten die, wanneer deze niet werd afgelost, bij vervreemding op het goed bleef drukken. De uitgifte was niet de enige manier waarop goederen met een last 'bezwaard' konden worden.

De erfelijk gerechtigde in het goed – in 's-Hertogenbosch nagenoeg gelijk te stellen met de tegenwoordige eigenaar –³⁹ kon zelf ook cijnzen of pachten op zijn goed vestigen. De akten spreken hierbij van *vendere*, 'verkopen'.

De pachten en cijnzen vervulden een belangrijke functie in de kredietverlening en als belegging. Het uitlenen van geld tegen rente was door de Kerk op grond van de bijbel verboden; het werd beschouwd als 'woeker'. Het voldoen van cijnzen en pachten uit een onderpand werd niet als rentebetaling beschouwd. Er bestond dan ook een levendige handel in. Ook zijn veel van deze cijnzen en pachten door vrome schenking in het bezit gekomen van kerkelijke en liefdadige instellingen.⁴⁰

Een voorbeeld van de 'verkoop', de vestiging, van een cijns van 16 oktober 1411 op het noordelijk deel van Achter het Wild Varken 3, waarop de woontoren stond (perceel C):⁴¹

*Arnoldus filius quondam Arnoldi Volken soen
hereditarie vendidit Iordano filio Arnoldi Groetart
hereditarium censum xl solidorum monete, solvendum hereditarie Pasche
de et ex domo lapidea et area cum suis attinentiis dicti quondam Arnoldi,
sita in Buscoducis ad vicum dictum die Zijle
inter hereditatem quondam Franconis Kroke ex uno et inter hereditatem quon-
dam Rodolphi Wise, nunc Arnoldi van Bladel, ex alio, ut dicebat,
promittens super omnia warandiam et sufficientem facere.
Testes Yoede et Dicbier. Datum in festo Galli.*

'Aart zoon van wijlen Aart Volkenz.
heeft erfelijk verkocht aan Jordaan zoon van Aart Groetart
een erfelijke cijns van 40 schellingen geld, te betalen erfelijk met Pasen
van en uit een stenen huis en erf met zijn toebehoren van genoemde wijlen Aart,
gelegen in 's-Hertogenbosch aan de straat geheten *die Zijle*
tussen erf van Frank Kroke (= *Croeck*) aan de ene en tussen erf van wijlen Roe-
lof Wise, nu van Aart van Bladel, aan de andere zijde,
zoals hij zei,

³⁹ Zie hierover De Bruijn 2012.

⁴⁰ Zie De Bruijn 2012, 89.

⁴¹ GAHt, R. 1187, f. 239v.

belovend onder verband van al zijn goederen vrijwaring en (het goed) van voldoende waarde te maken.

Getuigen Yoede en Dicbier. Gegeven op het feest van Gallus.’

Kenmerkend voor het vestigen van een cijns of pacht is dat eerst het werkwoord *vendere*, verkopen, wordt vermeld en daarna pas de cijns of pacht. Wanneer een bestaande cijns of pacht wordt ‘vervreemd’, dus op enigerlei wijze van de hand gedaan, wordt eerst die cijns of pacht en daarna het werkwoord *supportare*, overdragen, genoemd.

4 Overdracht van cijns en pacht

Een voorbeeld van dit laatste is een akte van 21 oktober 1396, eveneens het noordelijk deel betreffende van Achter het Verguld Varken, waarop de woontoren stond (perceel C):⁴²

Iohannes de Hijntham, filius Godefridi van Hijntham, maritus et tutor legitimus Bele sue uxoris, filie Godefridi de Alphen, hereditarium censum triginta solidorum, quem Ghibo dictus Herinc, oppidanus in Buscoducis, promisit se daturum et soluturum Elizabeth sue sorori annuatim et hereditarie pro una medietate in festo nativitatis Domini et pro reliqua medietate in festo nativitatis beati Iohannis Baptiste

de domo et area quondam Goessuini dicti Knode, prius quondam dicti Ghibonis, sita in Buscoducis in vico tendente de capite vici Vuchtensi versus mansionem Ludingi de Aggere, in qua dictus Ghibo moratur, prout in litteris, et qui census nunc ad se spectare dicebat, hereditarie supportavit Arnoldo filio Volcquini Mijs soen de Amersfort, cum litteris et iure, promittens super omnia ratum servare et obligationem et impetitionem ex parte sui, dicte quondam Elizabeth et quorumcumque heredum dicte Elizabeth depone.

Testes Aa et Heyme. Datum in festo Mille virginum.

‘Jan van Hintham, zoon van Goiard van Hintham, wettig echtgenoot en voogd van Beel zijn echtgenote, dochter van Goiard van Alphen, heeft een erfelijke cijns van 30 schellingen, die Gijb geheten Herinc, burger in ’s-Hertogenbosch, heeft beloofd te zullen geven en betalen aan Liesbet zijn zuster jaarlijks en erfelijk voor een helft op het feest van de geboorte van de Heer en voor de overige helft op het feest van de geboorte van Sint-Jan de Doper van het huis en erf van wijlen Gosen geheten Knode, tevoren van wijlen Gijb, gelegen in ’s-Hertogenbosch in de straat strekkend van de kop van de Vughterstraat naar de woning van Luding van den Dijk, waarin genoemde Gijb woont, zoals in akten, en welke cijns hij zei nu aan hem toe te behoren, erfelijk overgedragen aan Aart zoon van Volken Mijsz. van Amersfoort,

⁴² GAHt, R. 1180, blz. 609.

met akten en recht,
belovend onder verband van al zijn goederen van waarde te houden en de verlichting en aanspraak van zijn kant, van genoemde wijlen Liesbet en welke erfgenamen van genoemde Liesbet dan ook af te doen.
Getuigen Aa en Heyme. Gegeven op het feest van de Duizend Maagden.'

Vaak waren pachten en cijzen in beginsel onlosbaar. Alleen wanneer de cijns- of pachtheffer van het moment erin toestemde, kon de cijns- of pachtplichtige aanvankelijk de betreffende cijns of pacht 'lossen' ofwel terugkopen (in het Latijn: *redimere*). Soms werd de mogelijkheid om binnen een bepaalde termijn te lossen al van meet af aan gegeven. Vóór het midden van de vijftiende eeuw werd dit in de akte zelf opgenomen, daarna werd er een aparte akte voor opgemaakt.⁴³ In de zestiende eeuw kwam er overigens wetgeving voor de aflossing van cijzen die als onaflosbaar gevestigd waren.

5 Vererving

Bij vererving traden de erfgenamen onmiddellijk door de dood van de erflater of erf-laatster in zijn of haar rechten.⁴⁴ Dit was het geval ongeacht of de overledene over zijn vermogen beschikt had. Dit laatste kon gebeuren door testamenten en codicillen. Een testament omvatte een volledige beschikking over de na te laten goederen, een codicil een gedeeltelijke. Testamenten en codicillen werden in de Meierij vanaf het begin van de veertiende eeuw vaak opgemaakt door notarissen, die ook andere akten konden verlijden, maar noodzakelijk was dit niet. Ook voor het schepengerecht konden testamenten worden opgemaakt. De notariële akten behandel ik verderop.

Omdat de overgang van rechten door vererving, met of zonder testament (intestaat of abintestaat), als het ware geruisloos plaatshad, geven de bronnen geen volledig overzicht van de overgang van rechten op het vastgoed. Gelukkig wordt deze lacune getemperd door in hoofdzaak drie omstandigheden:

- a latere vermelding van de vererving in de akten;
- b overdracht van vruchtgebruik;
- c boedelscheiding.

a *Latere vermelding*

Eerdere aankomsten van goederen worden vaak in de akten vermeld. Doorgaans gebeurt dit door de formule: *in quo/qua/quibus ipse (ipsa) decessit*, waarin hij (zij) 'verstorven' was. Zo had Aart Volkwijn Mijsz. van Amersfoort een stenen huis nagelaten aan de Zijl – het gaat hier om het al genoemde Achter het Wild Varken 3 noordelijk deel (perceel C): *prout dicta domus lapidea ibidem sita est et dictus quondam Arnoldus in eadem decessit*, zoals genoemd stenen huis gelegen is en aan genoemde wijlen Aart daarin verstorven is. Dit moet niet aldus opgevat worden dat Aart ook in dit huis gestorven is. Dat was namelijk niet noodzakelijk. Met

⁴³ Zie Van Synghel 1993, 15, 32-33, 36-37, 40-41 en 78-79.

⁴⁴ Niet de schulden, die rustten in het inheemse recht alleen op de persoon van de erflater (zie De Blécourt-Fischer, 364-365).

verstorven wordt bedoeld dat iemand in het bezit ervan gestorven was (zie De Bruijn 2012, 93).

b Overdracht van vruchtgebruik

Wanneer een gehuwde in gemeenschap van goederen overleed en nageslacht had, erfde zijn of haar partner in de Meierij van de gemeenschap slechts de helft van de boedel plus een levenslang vruchtgebruik (*ususfructus* of *tocht*) in de andere helft. Hierdoor konden de kinderen niet het erfelijk recht van de goederen overdragen. Regelmatig zien we echter dat de overlevende vader of moeder het recht van vruchtgebruik aan de kinderen overdraagt, waarna deze vervolgens (een deel van) de erfelijke rechten overdragen.

Ook wordt het vruchtgebruik wel overgedragen aan andere erfgenamen dan de kinderen. Zo droeg Dirk van den Baudenberch als weduwnaar van wijlen Katelij, weduwe van Jan van Schie lakenscheerder, zijn vruchtgebruik in het huis Achter het Verguld Harnas 7 (perceel E) en in de helft van een zijmuur – met het perceel aan de Vughterstraat – over aan de kinderen van Aart Gijben, die kennelijk een recht in de boedel bezaten. Deze kinderen droegen vervolgens hun recht over aan Dirk, die hiermee erfelijk gerechtigde van het goed werd.

Theodericus vanden Baudenberch tamquam relictus quondam Katherine dum vixerat sue uxoris, relicte quondam Iohannis van Schye rasoris pannorum, usufructum sibi competentem in domo et area sita in Buscoducis in vico Vuchtensi in viculo tendente a dicto vico versus domum habitacionis quondam Engberti Ludinc de Aggere inter hereditatem Gerardi Cnode et inter hereditatem Katherine de Valkenborch et Iohannis filii quondam Andree Raventers, et in medietate muri lapidei inter dictam domum et aream et hereditatem dicte Katherine et Iohannis siti, quas domum et aream cum medietate dicti muri dicta quondam Katherina erga Arnoldum filium quondam Iohannis van Schye rasoris pannorum adquisierat, prout in litteris, hereditarie supportavit Aleydi filie quondam Arnoldi vanden Loeck van Berlikem, et Iohanni die Dorre, marito et tutori legitimo ut asserebat Katherine sue uxoris, et Rycoldo Meeus soen, marito et tutori legitimo ut asserebat Elizabeth sue uxoris, filiarum quondam Arnoldi Ghyben soen - - -. Datum penultima decembris.

Notum sit universis quod cum ita actum fuisset ut supra, constituti igitur dicta Aleydis, Iohannes et Rycoldus cum tutore dictam domum et aream ac medietate muri hereditarie supportaverunt dicto Theoderico vanden Baudenberch - - -. Testes, datum supra.

‘Dirk van den Baudenberch heeft als weduwnaar van wijlen Katelij, zijn vrouw toen zij leefde, weduwe van wijlen Jan van Schie lakenscheerder, het hem toekomende vruchtgebruik in huis en erf gelegen in ’s-Hertogenbosch in de Vughterstaat in de steeg strekkende van de genoemde straat naar het woonhuis van wijlen Engbrecht Ludinc van den Dijk tussen erf van Gerit Cnode en tussen erf van Katelij van Valkenburg et Jan zoon van wijlen Andries Raventers, en in de helft van de stenen muur tussen genoemd huis en erf en erf van genoemde Katelij en Jan gelegen, welk huis en erf met de helft van de genoemde muur de genoemde wijlen Katelij van Aart zoon van wijlen Jan van Schie lakenscheerder had verkregen, zoals in akten, erfelijk overgedragen aan Aleid dochter van wijlen

Aart van den Loeck van Berlicum, en Jan de Dorre, wettig man en voogd zoals hij beweerde van Katelijne zijn vrouw, en Rikoud Meusz., wettig man en voogd zoals hij beweerde van Liesbet zijn vrouw, dochters van wijlen Aart Gijbenz. - - -. Gegeven 30 december (1440).

Het zij aan allen bekend dat toen dit zo gedaan was als boven, nu voor ons staande de genoemde Aleid, Jan en Rikoud, met een voogd, het genoemde huis en erf en de helft van de muur hebben overgedragen aan genoemde Dirk van den Baudenberch. Getuigen, datum als boven.'

c Boedelscheiding

Ook wannneer er goederen uit een onverdeelde boedel verdeeld werden (boedelscheiding of erfdeling) werd er een schepenaakte opgemaakt. Een voorbeeld hiervan, waarbij ook Achter het Wild Varken 3 noord (perceel C) werd toebedeeld:

Gerardus et Iohannes Kemp fratres, liberi quondam Iohannis Kemp, palam recognoverunt se quandam divisionem hereditariam mutuo fecisse de quibusdam bonis infrascriptis, ad ipsos ut dicebant pariter et coniunctim spectantes. Mediante qua divisione een huis in Breugel en andere goederen en rechten supradicto Gerardo Kemp cesserunt in partem - - -.

Et mediante qua divisione domus inhabitationis dicti Iohannis Kemp, area et ortus cum duabus cameris et quadam alia camera dicta dat backhuys sibi invicem coadiacentibus, siti in Buscoducis ad locum dictum den Zijle bij dWilt Verken inter hereditatem Coenrardi Kemp ex uno et inter hereditatem Godefridi de Yngen rarsoris pannorum ex alio, cum suis iuribus et attinentiis singulis et universis; en andere goederen en rechten supradicto Iohanni Kemp cesserunt in partem - - -. Testes Ham et Leeuwe, die penultima marcii, sexta post Oculi.

'De gebroeders Gerit en Jan Kemp, kinderen van wijlen Jan Kemp, hebben openlijk bekend wederzijds een erfelijke deling te hebben gemaakt van zekere ondergeschreven goederen, aan hen zoals zij zeiden gelijkelijk en gezamenlijk toebehorende.

Door middel van deze deling zijn een huis in Breugel en andere goederen en rechten aan bovengenoemde Gerit Kemp ten deel gevallen - - -.

En door middel van deze verdeling zijn het woonhuis van wijlen Jan Kemp, erf en tuin met twee kameren en een andere kamer geheten *dat backhuys* daar onderling aanliggend, gelegen in 's-Hertogenbosch ter plaatse geheten de *Zijl bij dWilt Verken* tussen erf van Koenraad Kemp aan de ene en tussen erf van Goiard van Ingen lakenscheerder aan de andere zijde, met al hun rechten en toebehoren, en andere goederen en rechten aan bovengenoemde Jan Kemp ten deel gevallen - - -. Getuigen Ham en Leeuw, op de voorlaatste dag van maart, de zesde dag na *Oculi* (1481).'

6 De toegankelijkheid van de protocollen

Op het Bosch' protocol zijn indices in de vorm van kartonnen fiches vervaardigd door Ferdinand Smulders (voor de periode van ongeveer 1426 tot 1501) en Mechelien Spierings (vóór circa 1426). Voor het onroerend goed in de stad geeft Smulders uitvoerige weergaven van de inhoud van de akten. Zijn opvolgster Spierings heeft dit

slechts voor enkele jaren volgehouden, daarna zijn de door haar gemaakte fiches zeer summier. Bovendien bevatten ze nogal wat fouten.

De originele protocollen mogen niet worden geraadpleegd; de twee oudste delen zijn overigens door restauratie geheel onleesbaar geworden. Helaas zijn hiervan verder slechts films en microfiches van slechte kwaliteit voorhanden. De patholoog-anatoom (!) S.J.M.M. Ketelaars uit Rosmalen heeft ze echter – deels met behulp van medische microscopische apparatuur – proberen te lezen en te transcriberen. Van het volledige eerste deel (nr. 1175) en een gedeelte van het tweede deel (nr. 1176) heeft hij aldus transcripties, vertalingen en indices gemaakt. Deze zijn raadpleegbaar in de studiezaal van het Stadsarchief.

IV Notariële akten

Voor het hier behandelde thema zijn vooral van belang de testamenten en codicillen. Zij zijn in de Meierij vanaf het begin van de veertiende eeuw bewaard gebleven. Ze hoefden overigens niet door een notaris te worden opgemaakt, maar vaak was dit wel het geval.

Een notariële akte werd een instrument genoemd. Het notariaat kwam in de twaalfde eeuw op in Italië en verspreidde zich vervolgens over Europa. In onze streken drong het door via het kerkelijk recht, en wel via de hogere kerkelijke rechtbanken, waar de officialen schrijvers in dienst hadden, die als notaris optraden. Zij behandelden onder andere zaken betreffende het erf- en huwelijksgoederenrecht.

De eerste notarissen in de bisdommen Luik en Utrecht verschenen in de tweede helft van de dertiende eeuw. Zij werden zowel krachtens de paus als krachtens de keizer aangesteld. Opmerkelijk in de notariële instrumenten is dat van een rechtshandeling nauwkeurig werden aangegeven plaats, datum en degenen die bij die rechtshandeling aanwezig waren. Onderaan de akte plaatste de notaris zijn teken (*signum* of signet) en een tekst die zijn hoedanigheid en de door hem beoorkonde soorten rechtshandelingen weergaf.

Interessant is dat in het schepenprotocol van vóór ongeveer 1450 minuten van notariële instrumenten voorkomen. Het gaat dan steeds om akten waarin de afkoop (lossing) van pachten en cijzen wordt geregeld. De minuut begint steeds met *Et poterit (poterunt) redimere* ('En hij/zij zal (of: zij zullen) kunnen afkopen').

Waarschijnlijk werden van deze rechtshandelingen alleen minuten gemaakt. Er werden pas grossen – in dit geval instrumenten – van gemaakt wanneer dit voor een gerechtelijke procedure nodig was. Van den Bichelaer, die in beginsel alle middeleeuwse notariële akten in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch heeft gezien, heeft slechts één voorbeeld van zo'n grosse of instrument getraceerd.⁴⁵

De procedures vonden vaak plaats voor het geestelijk gerecht, dat een hoofdzakelijk schriftelijke procedure kende. In de loop van de tijd is het beroep op de kerkelijke rechtbank teruggedrongen. Vanaf ongeveer 1450 houden deze minuten betreffende de afkoop van een cijns of pacht in het protocol op en wordt de afkoopmogelijkheid in de betreffende schepenakten zelf vastgelegd.

Een voorbeeld van (de mogelijkheid tot) het maken van een notarieel instrument betreffende Achter het Wild Varken 5 (A) op 7 maart 1393.⁴⁶

Et fiet instrumentum super eadem. Actum in camera presentibus ibidem Willelmo filio Arnoldi Tielkini, Iohanne de Neynsel, Arnoldo Berwout. Datum anno nonagesimoprimo mensis marcii die septima hora vesperarum.

'En er zal daarover een instrument worden gemaakt. Gedaan in de schrijfkamer in

⁴⁵ Van den Bichelaer 1998, 182 (van 7 september 1422); zie verder ald. 189-190.

⁴⁶ GAHt, R. 1179, blz. 222.

aanwezigheid aldaar van Willem zoon van Aart Tielkens, Jan van Nijnsel, Aart Berwout. Gegeven in het jaar 93, de zevende van de maand maart op het uur van de vespers.'

De notarissen maakten akten op van allerlei aard. Overdrachten van (rechten op) onroerend goed moesten strikt genomen plaatshebben voor het gerecht waar het goed gelegen was, maar ook op dit terrein waren de notarissen actief. Waarschijnlijk deed men er overigens goed aan het recht ook voor het betreffende gerecht te transporteren.

Een voorbeeld van een dergelijke notariële akte, daterend van 19 juli 1353:

In nomine Domini, amen.

Universis hoc presens publicum instrumentum visuris ac auditoris pateat manifeste quod anno nativitatis dominice millesimo tricentesimo quinquagesimotercio, indictione sexta, mensis iulii die decimanona, hora misse vel circiter, in capella sancte Crucis de Buscoducis in presencia testium et mei notarii publici subscriptorum personaliter constitutus discretus vir Cristianus dictus Olislagher, non ad hoc dolo aut suggestione alicuius persone inductus, sed propria et libera voluntate, non coactus, ad se spectare dicebat annum et hereditarium censum viginti solidorum pagamenti pro tempore solutionis dicti census in Buscoducis ad bursam communiter currentis, levandum et recipiendum ex quadam vacua hereditate ab ipso Cristiano predicto legitime vendita Ode dicte van der Meer, filie quondam Gerardi dicti van Overvenne, et Georgio Scaef-driecht², sita in Buscoducis ad vicum dictum Audehuls in opposito domus habitacionis predicti Cristiani inter hereditatem Ode iamdicte ex uno latere et hereditatem Georgii iamdicti ex alio latere, anno quolibet hereditarie in festo nativitatis Domini de hereditate vacua supradicta persolvendum, prout hoc in litteris scabinorum de Buscoducis super hoc confectis, duobus veris ac integris sigillis scabinorum eiusdem loci sigillatis, omni vicio et suspicione carentibus, sicut prima facie apparebat, plenius continetur.

Quam videlicet litterarum tenor sic incipit: 'Cristianus filius Iohannis dicti Olislagher vacuum hereditatem ad se spectantem' etcetera, et sic finitur: 'Testes interfuerunt scabini in Buscoducis Rodolfus de Zulikem et Arnoldus de Vladeracken. Datum feria quarta post octavas Sacramenti anno Domini millesimo tricentesimo quinquagesimotercio'.

Quem videlicet annum et hereditarium censum viginti solidorum predictorum Cristianus sepedictus unacum litteris scabinorum antedictis, quas in suis manibus tenebat, renuncians se aliquid iuris in eisdem amplius habiturum coram testibus et me notario publico ibidem astantibus, tradidit, supportavit et effestucando resignavit Matheo Pistori de Buscoducis, clerico² Leodiensis dyocesis, promittens Cristianus sepedictus super se et omnia bona sua prescriptam resignacionem ratam, firmam et inconcussam inviolabiliter observare, omnibus dolo, fraude et cavillationibus iniquis penitus exclusis.

Quibus sic peractis Matheus prefatus sibi in robur certitudinis maioris a me notario publico subscripto sollempniter stipulanti publicum instrumentum fieri postulavit.

Acta sunt hec in Buscoducis prescripto anno, indictione, mense, die, hora, loco que prescriptis, presentibus discretis viris Iohanne de Bernesen et Gobelino dicto verren Belenzone, testibus fidedignis, ad premissa vocatis specialiter et rogatis in

testimonium premissorum.

(signum) *Et ego Theodericus de Yper de Buscoducis, clericus Leodiensis dyocesis, auctoritate imperiali notarius publicus, premissis omnibus dum sic fierent una cum testibus prenotatis presens interfui, ea vidi, audivi et in hanc publicam formam redégi, que per manum alterius conscribi feci aliis negotiis legitime prepeditus, meoque signo solito consignavi.*

In vertaling :

'In de naam van de Heer, amen.

Laat het aan allen die dit openbaar instrument zullen zien en horen duidelijk zijn dat in het jaar van de geboorte van de Heer duizend driehonderd drieënvijftig, op de vijfde indictie,⁴⁷ op de negentiende dag van de maand juli, op het uur van de mis of daaromtrent, in de kapel van het Heilig Kruis van 's-Hertogenbosch, in aanwezigheid van ondergeschreven getuigen en mij openbaar notaris, de eerbiedwaardige man Korstiaan geheten Olieslager, niet hiertoe geleid door list of aandrang van een persoon, maar uit eigen en vrije wil, niet gedwongen, zei dat een erfelijke en jaarlijkse cijns van twintig schellingen van ten tijde van de betaling van de genoemde cijns in 's-Hertogenbosch aan de beurs algemeen gangbare munt, te heffen en te ontvangen uit een leeg erf, door voornoemde Korstiaan zelf wettelijk verkocht aan Oede geheten van der Meer, dochter van wijlen Gerit geheten van Overvenne, en Joris Scaefdriecht, gelegen in 's-Hertogenbosch in de straat geheten Oude Huls tegenover het woonhuis van genoemde Korstiaan tussen erf van de reeds genoemde Oede aan de ene zijde van erf van de reeds genoemde Joris aan de andere zijde, ieder jaar erfelijk op het feest van de geboorte van de Heer van het voornoemde lege erf te betalen, zoals dit in een akte van de schepenen van 's-Hertogenbosch hierover gemaakt, met twee ware en volledige zegels van de schepenen van dezelfde plaats bezegeld, alle gebrek en verdenking missend, zoals op het eerste gezicht bleek, volledig is vervat.

Van welke akte de inhoud zo begint: 'Korstiaan zoon van Jan geheten Olieslager heeft een leeg erf' enzovoorts, en zo eindigt: 'Getuigen waren schepenen in 's-Hertogenbosch Roelof van Zuilichem en Aart van Vladeracken. Gegeven op de woensdag na het octaaf van Sacramentsdag in het jaar van de Heer duizend driehonderd drieënvijftig'.

Van welke cijns evenwel van de voornoemde twintig schellingen de vaakgenoemde Korstiaan samen met de voornoemde schepenakte, die hij in zijn handen hield, afstand deed van alle recht dat hij daarin verder zou hebben ten overstaan van getuigen en mij openbaar notaris aldaar bijstaande, en overgaf, opdroeg en met de halm afstand deed aan Matheus Bakker van 's-Hertogenbosch, geestelijke van het bisdom Luik, waarbij de vaakgenoemde Korstiaan beloofde met als onderpand zichzelf en al zijn goederen de voorschreven afstand van waarde, vast en ongeschonden onschendbaar te bewaren, geheel met uitsluiting van alle list, bedrog en ongunstige spitsvondigheden.

En nadat dit zo gebeurd was, heeft de voornoemde Korstiaan verzocht om ter versterking van een grotere zekerheid door mij ondergeschreven openbaar notaris voor degene die dit plechtig bedongen heeft een openbaar instrument te laten maken.

⁴⁷ Tjckkring van vijftien jaar. Zie *Taschenbuch der Zeitrechnung*.

Dit is gedaan in het voorschreven 's-Hertogenbosch in het voorschreven jaar, indictie, maand, dag, uur en plaats in aanwezigheid van de verstandige mannen Jan van Bernheze en Gobelijn geheten verren Belenz., geloofwaardige getuigen hiertoe in het bijzonder verzocht en gevraagd ter getuigenis van het voorgaande.

(notaristeken) En ik Dirk van Ieper van 's-Hertogenbosch, geestelijke van het bisdom Luik, door keizerlijke volmacht openbaar notaris, ben toen dit alles zo plaatshad samen met de voornoemde getuigen aanwezig geweest, heb het gezien, gehoord en in deze openbare vorm opgesteld, en heb het door de hand van een ander laten opschrijven, omdat ik zelf door andere zaken verhinderd was, en heb het met mijn gebruikelijk teken getekend.'

De notariële akten bevatten dus enigszins omslachtige formuleringen, maar wel bijzonderheden betreffende plaats, tijdstip en de aanwezigheid van personen, die in de schepenakten ontbreken.

Bijlagen

I Termen en benamingen

a Termen algemeen

Een algemeen glossarium van termen in het Bosch' protocol is te vinden in Van Synghel 1993, 180-181. Ik geef hier deze lijst met mijn vertalingen en een aantal aanvullingen en correcties. Op enkele termen kom ik verderop nog terug.

Met dient erop verdacht te zijn dat in de bronnen c en t vaak niet te onderscheiden zijn. Men komt dus tegen *adiusticiare* en *adiustitiare*, *renunciare* en *rentuntiare*, enzovoorts.

adiusticiare = gerechtelijk in bezit stellen
adiusticiatio = gerechtelijke inbezitstelling
attinentia = toebehoren
calengire = in rechte aanspreken
calumpniare = gerechtelijk protest aantekenen
cedere = wijken
census fundi = grondcijns
census vicinorum = buurcijns
communis aqua = openbaar water
communis plaetsa = openbare plaats
communis platea = openbare straat
communis via = openbare weg
communis vicus = openbare straat
communitas = gemene (gemeenschappelijke) gronden
contradictio = tegenspraak, verzet
sine contradictione = zonder recht op ontbinding
contrapignus = onderpand
creditum = vordering
dando in huiusmodi redemptione = door te geven in geval van deze lossing (afkoop)
dare ad censum = in cijns geven
dare ad pactum = in pacht geven
debitor principalis = hoofdelijk schuldenaar
denarii patentes = baar geld
deponere = afdoen
domistadium = huisplaats
effestucando resignare = met de halm afstand doen
hereditario iure = naar erfelijk recht
habitatio = woning
hereditas = erf
heres = erfgenaam
impetio = aanspraak
impubes = onmondig, onvolwassen
incommodum = ongemak
instrumentum = instrument (notariële akte)
iudex = schout

ius proximitatis = naastingsrecht, recht van nakoop
littera = akte
monere = aanmanen tot betaling
obligatio = verplichting
onus = last
pagamentum = betaalmiddel, gangbare munt
pecunia valuata = gangbare munt
potens = gemachtigd, bevoegd
potens facere = machtigen
pratum = beemd
prebere = aanbieden
precarium = belasting
preintimare = opzeggen, van tevoren aankondigen
proclamatio = afkondigen
promittere indivisi = onverdeeld beloven
promittere divisi = verdeeld beloven
quietum = beschutting
quitare = lossen, betalen
ratum (ob)servare = van waarde houden
redimere = terugkopen, lossen
redemptio = terugkoop, lossing
redditus = opbrengst
renuntiare super = afstand doen van
reportare = van zijn/haar kant overdragen
repromittere = van zijn kant beloven
resignare = afstand doen van
satisfacere = deugdelijk houden
satis segura = voldoende gedekt
sententia = vonnis
sententiare = vonnissen
solvere = betalen, voldoen
stare ad iura patrie en vicinorum = onder het land- en buurrecht vallen
subventio = heffing
sufficientem facere = deugdelijk houden
supportare = overdragen
usufructus = vruchtgebruik
valuatio = waardering
vendere = verkopen
vitalis pensio = lijfrente
warandia = vrijwaring
warandiam prestare = vrijwaring bieden
warandiam servare = vrijwaren

b Termen infrastructuur

aqua = water
communis = openbaar (gemeenschappelijk)
Diesa = Dieze (de algemene benaming voor het stromend water in het stadsgebied)
plaetsa = plaats

platea = straat
pons = brug
stigha = steeg
viculus = steeg (straatje)
vicus = straat

b Termen bebouwing

aula = zaal (representatieve vertrek van een groot huis)
boer of *buer* = op de grond staand houten huis of schuur
camera = kamer, zowel vertrek als klein huis
camera cum suo fundo = klein huis met zijn ondergrond
cloaca = toilet
domistadium = huisplaats (erf om een huis op te bouwen)
domus et area (soms met *anterior* of *posterior*) = huis en (huis)erf (voorhuis of achterhuis)
edificia = bebouwing
epicausterium = schoorsteen
hereditas = erf in het algemeen
ligatura = gebint (travee in een huis)
mansio = representatieve woning
ortus = tuin
publicum = openbaar
spacium = ruimte (meer specifiek: plaats)
stabulus = stal
stillicidium = dakdrup (druipstrook naast bebouwing zonder dakgoten, deel uitmakend van het erf)
stilus = paal of stijl van een gebint
Vaak gebruikt voor een afbakening. Als paal: *stilum fixatum* (geslagen paal); als stijl van een gebint: *anteriorum stilum magne camere* (de voorste stijl van de grote kamer).
vacua hereditas = leeg erf
Soms: met bebouwing! Dit betekent dat de term uit een retroakte overgenomen is en gehandhaafd ondanks dat er intussen weer op het erf gebouwd is.

c Persoonsnamen

Zowel voor- als achternamen komen in de Latijnse akten in een verlatiniseerde vorm voor. In werkelijkheid ging het om namen in de volkstaal. Opmerkelijk genoeg worden namen van voorouders vaak in de volkstaal weergegeven. Een en ander leidt tot grote variatie.

Een voorbeeld betreffende enkele opeenvolgende bezitters van het hier behandelde perceel C, steeds weergegeven in de naamval waarin zij in de akte voorkomen:
Arnoldo filio Volcquini Mys soen (1393.04.20; R. 1179, blz. 549);
Arnoldo filio Volcquini Mijs soen de Amersfort (1396.10.21; R. 1180, blz. 609);
Arnoldi dicti Volken Mijs soen de Amersfort (1399.02.20; R. 1181, blz. 297);
Arnoldi filii Volcquini Mijs de Amersfoert (1400.11.26; R. 1182, blz. 347);

Arnoldus filius quondam Arnoldi Volken soen (1411.10.16; R. 1187, f. 239v.);
Arnoldus filius quondam Arnoldi Volcquini Mijs soen van Ammersfoirt (1411.0713, f. 454);
Arnoldus filius quondam Arnoldi Volcwini Mijs soen de Amersfoert (1413.11.22; R. 1188, f. 293);
heredum quondam Arnoldi Volken (1415.01.22; R. 1189, f. 55);
Amisius dictus Mys, filius quondam Arnoldi filii Volcwini dicti Mys soen de Amersvoirt (1418.10.21; R. 1191, f. 8)

Wanneer een naam slechts één keer in een verslag genoemd wordt, zou men kunnen kiezen voor de vorm waarin die naam voorkomt. Dit heeft echter het nadeel dat het om een toevallige vorm, hetzij in het Latijn, hetzij in het Nederlands gaat. Bovendien komen, zoals uit het bovenstaande blijkt, namen vaak meerdere malen voor.

In de indices van Smulders en Spierings zijn de namen overgebracht naar een verondersteld Middelnederlands. Ook dat is echter willekeurig (ik zou het romantisch willen noemen). Ik opteer voor modernisering, waarbij ik me er terdege van bewust ben dat het lastig is hierbij consequent te zijn. Zoals het spreekwoord zegt: *Jede Konsequenz führt zum Teufel*.

Voor het bovenstaande zou ik bijvoorbeeld *Arnoldus* ‘vertalen’ door Aart, *Vol(c)quinus* door Volkwijn en *Amisius* door Mijs of Amijs. Dit dient dan vanzelfsprekend consequent te worden volgehouden.

Namen van toponiemen

Met toponiemen is het nog lastiger, wanneer deze niet – althans niet onmiddellijk – te situeren zijn. Wanneer dit wel het geval is dient men de officiële moderne spelling te hanteren, dus bijvoorbeeld Vught voor *Vucht*. *Amersf(o)ert* is een lastiger geval. Hiermee zal in verreweg de meeste gevallen niet het tegenwoordige Amersfoort bedoeld zijn maar een toponiem uit de buurt van 's-Hertogenbosch. Er bestaat een van zo'n toponiem afgeleide familienaam Van Amelsvoort. Ook hierin is consequentie belangrijk.

II Lijst van verslagen van door mij uitgevoerd archiefonderzoek

Dit is een lijst van de archiefonderzoeken die ik sinds 1996 ten behoeve van de BAM heb uitgevoerd en enkele artikelen die naar aanleiding daarvan zijn verschenen. Deze rapporten zijn op de BAM aanwezig.

Verslag archiefonderzoek minderbroedersklooster (september 1996; intern rapport nr. 36)

Archiefonderzoek Gevangenpoort (januari 1997; intern rapport nr. 38)

Enkele opmerkingen over de rechten op onroerend goed in de stad 's-Hertogenbosch in de middeleeuwen (augustus 1997; intern rapport nr. 44)

Archiefonderzoek Bloemkampklooster (augustus 1997; intern rapport nr. 45)

Archiefonderzoek Bloemkampklooster (aanvulling) (november 1997; intern rapport nr. 46)

Aanvullend onderzoek naar de bebouwing in de Hinthamerstraat bij het Sint-Janskerkhof (percelen 4, 5 en 6) (april 1998; intern rapport nr. 50)

Archiefonderzoek naar markten op de Windmolenberg (juni 1998; intern rapport nr. 52)

Archiefonderzoek naar de middeleeuwse bebouwing Achter het Verguld Harnas 9-15 en Achter het Wild Varken 1-3 (juli 1998; intern rapport nr. 51)

Aanhangsel 'Aanvullend onderzoek naar de bebouwing in de Hintamerstraat bij het Sint-Janskerkhof' (intern rapport nr. 50) augustus 1998

Pottenbakkers op het terrein van de in 1983 gesloopte Sint-Pieterskerk (oktober 1998; intern rapport nr. 295)

Archiefonderzoek naar de aanleg van de stadswal in 1542 (oktober 1998; intern rapport nr. 56)

Archiefonderzoek naar Orthenstraat 61-65 (januari 1999; intern rapport nr. 71)

Aanvullend onderzoek naar de aanleg van de stadswal in 1542 (februari 1999; intern rapport nr. 56)

Verslag archiefonderzoek Sint-Geertruiklooster (april 2000; intern rapport nr. 72)

De mansio van Arnoud Berwout (2000; intern rapport nr. 73)

Vugtherstraat 291-295 (Westwal 54) (juni 2000; intern rapport nr. 74)

De voorgeschiedenis van het Keizershof (augustus 2000; intern rapport nr. 75)

Eerste versie: 25 november 2013

Het Keizershof in 's-Hertogenbosch (oktober 2000; intern rapport nr. 88)

De eerste Bossche generaties van het geslacht Van Deventer (januari 2001; intern rapport nr. 92)

Voormalige bebouwing In den Boerenmouw (juni 2002; intern rapport nr. 93a)

Oriënterend onderzoek Oude Hulst (Zuidwal) (juli 2002; intern rapport nr. 89a)

Onderzoek Oude Hulst (Zuidwal) (oktober 2002; intern rapport 89a)

Molenstraat (Het Bont Paardje) (januari 2003; intern rapport nr. 90)

Archiefonderzoek Het Klein Begijnhof (juni 2003; intern rapport nr. 91)

Notitie over de oorkonde van 30 september 1352 betreffende het onderhoud van de stadsmuur (juli 2003; intern rapport nr. 293)

Opgravingen Hinthamereinde (oktober 2003; intern rapport nr. 140)

Archiefonderzoek Stoofstraat (maart 2004; intern rapport nr. 139)

Archiefonderzoek Weversplaats (november 2004; intern rapport nr. 136)

Archiefonderzoek Hinthamerstraat 163 (september 2005; intern rapport nr. 138) vervallen: zie Hinthamerstraat 163-177 (juni 2008)

Zuidzijde Weversplaats (Mortelproject I) (november 2005; intern rapport nr. 112)

Noordzijde Weversplaats (Mortelproject II) (februari 2006; intern rapport nr. 113)

'Magnus ortus'. Het gebied De Mortel (Mortelproject III) (maart 2006; intern rapport nr. 114)

Addenda Keizerstraat, Waterstraat en Mortel oostzijde (Mortelproject IV) (juli 2006; intern rapport nr. 115)

Visualisering ontwikkeling Mortelgebied (Mortelproject V; abusievelijk aangeduid als VI) (december 2006; intern rapport nr. 137)

Het eerste Agnes van den Broeksgasthuis en zijn omgeving (Mortelproject VI) (december 2006; intern rapport nr. 292)

Notitie joden en Jodenpoort in 's-Hertogenbosch (november 2007; intern rapport nr. 290)

Archiefonderzoek naar de bebouwing aan en achter de westzijde van de Beurdsestraat (Mortelproject V; moet zijn: Mortelproject VII) (maart 2008; intern rapport 291)

Eerste versie: 25 november 2013

Archiefonderzoek Hinthamerstraat 163-177 (juni 2008; intern rapport 289)

Het Hof van Brabant (november 2009; intern rapport nr. 288)

De mansio van Gosen Steenwech (Louwschepoort westzijde) (februari 2010; intern rapport nr. 198)

Vughterstraat 2-6 en Achter het Verguld Harnas 1-7 (juni 2010; intern rapport nr. 196)

Achter het Verguld Harnas/Achter het Wild Varken (aanvullend verslag) (juni 2010; intern rapport 197)

Achter het Verguld Harnas/Achter het Wild Varken (tweede aanvullend verslag) (augustus 2010; intern rapport 216)

De mansio van Engbrecht Luding van den Dijk (december 2010; intern rapport nr. 297)

Het woonhuiscomplex van Gillis van Geel (Korte Waterstraat; Hinthamerstraat 14-18) (december 2010; intern rapport nr. 214)

Grote huizen in en bij de Hinthamerstraat (augustus 2011; intern rapport nr. 235)

De mansio van Jan Vos achter de oostkant van de Vughterstraat (januari 2012; intern rapport nr. 287)

Mansiones in het westelijk stadsgebied (juni 2012; intern rapport nr. 252)

Grote huizen in de Sint Jorisstraat (december 2012; intern rapport nr. 298)

III Door mij op basis van mijn onderzoek naar de Bossche infrastructuur en bebouwing gepubliceerde artikelen

M.W.J. de Bruijn, 'Wisselkantoortjes aan de Pensmarkt', *'s-Hertogenbosch. Drie-maandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch* 5 (1997) 1-8

M. de Bruijn, 'De voorgeschiedenis van het Keizershof', *Bossche Bladen* 5 (2003) 26-29

M. de Bruijn en R. Jayasema, 'Het Klein Begijnhof was niet klein. Opgravingen aan de Snellestraat', *Bossche Bladen* 5 (2003) 45-48

M.W.J. de Bruijn, 'Hereditario iure – in enen erfrecht. Kanttekeningen bij de interpretatie van de rechten op onroerend goed in 's-Hertogenbosch vóór 1811', in: R. van Genabeek e.a. red., *Putten uit het Bossche verleden* ('s-Hertogenbosch 2012) 87-97